

BENKŐ LORÁND

Nemzet és anyanyelve

BENKŐ LORÁND

Nemzet és anyanyelve

„A NEMZETI LÉLEKNEK IGEN SZÉP KÉPE”

TINTA KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST, 2010

ISBN 978-963-9902-67-1

© Benkó Loránd, 2010
© TINTA Könyvkiadó, 2010

A könyv először az OSIRIS Kiadónál jelent meg 1999-ben

A kiadásért felel: Kiss Gábor,
a TINTA Könyvkiadó igazgatója
Technikai munkatárs: Heiszer Erika
A nyomdai munkálatokat a HVG Press Kft. végezte
Felelős vezető: Erényi Ágnes ügyvezető igazgató

Tartalom

<i>Bevezető</i>	9
<i>I. Anyanyelv és nemzettudat</i>	15
Nemzet és anyanyelve	15
Nemzeti egybetartozásunk záloga	25
Az anyanyelvi örökség ápolása: nemzeti ügyünk	35
<i>II. Anyanyelv és társadalmi háttér</i>	46
Nyelvszemlélet és nyelvhasználat	46
Az idegen szavakról	58
Herder árnyékában?	66
Társadalmi magatartás – nyelvi magatartás	73
Köznyelvünk társadalmi szerepéről	76
Szynobság a nyelvhasználatban	92
Értelmiségünk felelőssége anyanyelvünkért	102
<i>III. Anyanyelvünk az iskolában</i>	108
Anyanyelvünk közoktatási gondjai	108
Anyanyelvi oktatásunk korszerűsítéséért	116
Az anyanyelv nevelő szerepe	123
Irodalomtanításunk anyanyelvi vonatkozásairól	133
Humánnum, nemzettudat – és a magyartanárok	139
<i>IV. Élő hagyományaink</i>	146
Az irodalom szerepe nyelvünk életében	146
A név és az ember	159
Anyanyelv és irodalmi hagyomány	170

V. <i>Mit tehet a nyelvtudomány?</i>	179
A történeti nyelvtudomány feladatköréről mai nyelvünk állapota és változása ügyében	179
VI. <i>A magyar nyelv a történelem sodrában</i>	193
Átvészelt évezredek	193
Mit jelentett a honfoglalás nyelvünk életében?	200
A protestantizmus hatása a magyar irodalmi nyelv fejlődésére	207
A magyar nyelvi standard kialakulása	214
VII. <i>Akik utat törtek a jövőbe</i>	229
„Nem halok meg addig...”	229
Egy pillantás Pázmány nyelvi szerepére	243
„A Nemzeti Léleknek hív fenntartója 's ébresztője”	247
Erdély „nyelvünknek vídám tavaszszán”	282
„Ki honi nyelvünk mellett van, nemzetünk életét hordja szívében”	290
<i>Forrásjegyzék</i>	310
<i>Folyóirat-rövidítések jegyzéke</i>	315

*„Ki honi nyelvünk mellett van,
nemzetünk életét hordja szívében”*

Széchenyi István

BEVEZETŐ

„A' Nyelv egyik legfőbb kincse, egyik legfőbb dísz-e a' Nemzetnek, 's a' Nemzeti Léleknek mind igen szép képe, mind hív fenntartója 's ébresztője”

Elhunyt egykori kedves mestereim, Szabó T. Attila és Pais Dezső buzdításainak nagy része volt abban, hogy hivatásomul a magyar nyelv bűvárlatát, abban is múltjának kutatását választottam. Ebből következik, hogy amit eddigi szakirodalmi munkásságom során papírra vetettem, az mindig anyanyelvemről szól, vagy legalább ahhoz is szorosan kapcsolódott. Amit azonban most e kötetben gyűjteményes formában közreadok, az munkásságom egészétől, annak tematikájától, jellegétől bizonyos fokig eltérően, sajátos módon és szempontból közelíti anyanyelvem ügyét.

Miben áll e különbség? Mindenekelőtt abban, hogy nyelvtörténész létemre itt nagyjából a jelenkori magyar nyelv dolgait állítom felvetéseim központjába, azt vizsgálva, mi történik vele a ma mindennapjaiban, az életkörülmények és a kulturális háttér – közműveltség, iskolaügy stb. – hogyan befolyásolják fejlődését, milyen főbb vonások jellemzik alakulásmódját, és főként hogyan bánt vele birtokló, használó társadalma. Szándékosan írtam le fentebb az „ügy” szót, mert a kérdés nem több és nem kevesebb – ma talán sarkalatosabban, mint valaha –, mennyire és hogyan ügye az anyanyelv sorsa társadalmunknak általában, s külön-külön az átlagembernek, az „írástudónak”, a pedagógusnak vagy éppen a nyelvésznek.

Abban különben nincsen semmi rendkívüli, hogy nyelvtörténész mai nyelvi ügyekbe ártja magát. Mai magyar nyelvünk is „csak” bizonyos szakasza múlt, jelen és jövő folyamatának, éppúgy élő, mozgó, változó közlési eszközünk, mint volt bármikor a múltban, s lesz – reméljük – a jövőben. Nem fölösleges időnként a nyelvtörténész szemével is rápillantani. Ami pedig e kötet tartalmának a kisebb számú, történeti jellegű részleget illeti, azok kérdésfölvetései általában a mindenkori jövő, tehát a jelenkor felé is mutatnak, az anyanyelvünk ügyéért folyó küzdelem mozzanataiból és eredményeiből igyekeznek némi ízelítőt nyújtani. Nem szeretlenül kapcsolódnak tehát a jelen dolgaihoz, hanem tartalmukból folyóan tanulságokkal, sőt buzdító példákkal szólnak a mához is.

Sajátos jellegű e kötet abban a tekintetben is, hogy tartalmát egy-két történeti tematikájú részleg némi kivételével nem a munkásságomra inkább jellemző filológiai alapállású, egzaktabb nyelvészeti fejtegetések, bizonyító adatokat felsorakoztató, részletekbe menő elemzések teszik ki, hanem benne elsősorban az a törekvés igyekszik megjelenni, amely a témához, az anyanyelv ügyéhez kapcsolódó általánosabb, ugyanakkor gyakorlatibb kérdések felvetését célozza, lehetőleg oldottabb, szövegszerűbb, olvasmányosabb jelleggel. Ezt maga az anyanyelv átfogóbb jelenségeit előtérbe helyező tárgy is így kívánja meg, de hozzájárul az a formaiabb, külsőlegesebb körülmény is, hogy a kötetbe válogatott írások túlnyomó része előadásra szánva született meg és előadásként hangzott el, annak jellemző jegyeivel, és ezt a jellegét általában változatlan formában megtartotta nyomtatott közzétételében is.

E kötet 28, különböző időkből és alkalmakra keletkezett írást tartalmaz. Mindegyikük immár jócskán a hatodik évtizedben járó nyelvészpályámnak a második feléből való, pontosabban az 1975-től 1999-ig terjedő időt fogja át. Hogy csak viszonylag későn, a hetvenes évektől kezdtem jobban odafigyelni erre a kérdéskörre, annak kettős, de egy irányban ható oka volt. Egyfelől ebben az időben kezdtek társadalmunkban szembetűnően jelentkezni – nyilván már korábban halmozódó tényezők lecsapódásaiként – olyan életműdbeli, magatartásbeli, tudat- és érzelmvilágbeli mozzanatok, amelyek az értékrend különféle módosulásaival, nem egy esetben társadalmi válságtünetekkel jártak együtt, s amelyek többrendbelileg sem maradtak nyomtalanul az anyanyelvhasználat terén sem. Vagy bennem legalábbis ekkortájt mélyült el és szakmámba vágóan is egyre jobban tudatosodott az az észrevétel, hogy a jelentkező nyelvi problémák jelentékeny részének mennyire erősek, meghatározók a társadalmi gyökerei, és fordítva: az anyanyelvünkben megnyilvánuló tünetek maguk is mennyire visszajelzik a társadalmi jelenségek módosulatait. Ez a társadalmi és nyelvi kapcsolatrendszerben számos feltűnő jellel megnyilvánuló folyamat azóta nemcsak hogy változatlanul tart, hanem bővül, erősödik is. Nem hozott benne fordulatot a rendszerváltás sem, sőt újabb hatóerőkből is bőven táplálkozott tovább: elég, ha a hatványozottan gyorsuló időből következő legújabb gazdasági, üzleti, híradástechnikai, kulturális igénybeli változásokra, illetőleg a globalizációnak nevezett jelenségkör megannyi további tünetére gondolunk. Félreértés ne essék, az idő előrehaladása mindig meghozza a maga új fejleményeit társadalomban is, anyanyelvében is, ilyen is, olyat is, jót, előrevivőt is, kevésbé jót, kerülendőt is. A nyelvtörténészt természetesen érdekli mindenfajta nyelvi változás, okaival, körülményeivel következményeivel együtt; ha azonban az anyanyelv dolgait nemcsak számba veszi, hanem féltő gonddal is

figyeli, akkor elsősorban a negatív jelenségek felfedésén és javításán vagy legalábbis fékezésén kell fáradoznia.

Másfelől a hetvenes évektől fogva – különféle feladataim növekedésével – vált mindinkább részben lehetőségemmé, részben kötelességemmé, hogy különféle alkalmakkor, fórumokon próbáljak időszerű vagy legalábbis tőlem annak vélt kérdésekben véleményt nyilvánítani, különös tekintettel anyanyelvünk közművelődési és azon belül is oktatásügyi problematikájáról. Tudatában természetesen annak, hogy a nyelvi folyamatokat elsősorban külső, politikai, gazdasági, társadalmi, művelődési tényezők irányítják, s az anyanyelv alakulása egészének a nyelvész nem lehet meghatározója még szakmai közösségével együtt sem, nemhogy önmagában. Ami persze még nem menti fel az alól, hogy tegyen meg mindent az ügyben, amit hatóköre, lehetőségei, eszközei megengednek.

A mintegy negyedszázadot átfogó időköz, a kötet 28 részegysége, a nemegyszer a célhoz és az alkalomhoz is szükségszerűen igazodó témaváltakoztatás, valamint az előadási keretek szabott volta látszólag vegyes tartalmúvá és mozaikszerűvé teszi az itt közzétett anyagot. Mégis úgy vélem, hogy egyrészt megmaradt a maga viszonylag szoros tematikai egysége, másrészt és főként az egyes részek készültének időbeli és körülményekbeli különbségei nem módosítottak lényegesebben a felmerülő problematika folyamatosságán és egybekapcsoltságán, és nem múltatták el még a legkorábban keletkezett írások mai időszerűségét sem. Ez utóbbi tény igen kevésbé az én érdemem, sokkal inkább annak a nyelvi helyzetnek a következménye, amely az elmúlt időben nem változott számottevően, legföljebb a maga „vonalán”, gyökereiben és tüneteiben sokasodott, bonyolódott. S bár a felölelt két és fél évtized nemcsak rendszerváltozást, hanem több-kevesebb politikai-ideológiai kurzust is áthidal, a téma megközelítése sehol, semmikor nem visel magán aktuálpolitikai vonatkozásokat, annak ellenére sem, hogy egyes részlegei bőven tartalmaznak társadalom- és oktatáspolitikai problematikát és ezzel együttjáróan kritikát, vitát is. Mindezekkel együtt merem remélni, hogy a már időtávlatot is magában foglaló anyag a nemzeti kultúra egy szeletében talán némi kortörténeti dokumentumként is szolgálhat.

Mivel a közreadott írások témája és tartalma nem vonatkoztatható el elhangzásuk illetőleg megjelenésük dátumától, fontosnak tartottam ezt minden közlemény végén feltüntetni.

Az a körülmény, hogy adott időkből eléggé kényesnek bizonyult témakörben lehetőség szerint nem igazodtam az éppen akkor érvényes eszmei kívánalmakhoz, lehetővé tette – a magától értetődő etikai követelményen túl is –, hogy az eredetileg elhangzott előadások és nyomtatott változataik e kötetben is vál-

tozatlanul maradhattak. Az előadási forma megkövetelte bevezető és befejező mondatokat csak ott hagytam el, ahol a helyre, intézményre, hallgatóságra vonatkozó, ad hoc, protokolláris szöveg nem volt szerveesebb tartozéka a mondanivalónak, s így nem illett e kötetbe. A különféle orgánumokban némelykor más-más szerkesztési elvek szerint megjelent közleményekben viszont a legszükségesebb tipográfiai egységesítést itt végrehajtottam. – Egyetlen közleményt, mely Kazinczy nyelvűvelő elveiről szól, terjedelmi okokból szükséges volt jelentékenyebben összevonnom; rövidített változatát azért vettem e gyűjteménybe, mert furcsa lett volna, ha az anyanyelvünkért folyó múltbeli küzdelmeket felölelő történeti részekből éppen a magyar nyelvújítás nagy mestereinek az eszméi maradtak volna ki. Kivételesen egy olyan közleményt is beiktattam továbbá, amelyiknek nem egyedül én vagyok a szerzője, hanem egykori akadémiai funkcióink párhuzamossága következményeként – és persze egymással lényegében egyetértő felfogásunk kifejezéseként – szerepeltünk együtt néhány kedves barátommal, Lőrincze Lajossal. Úgy gondoltam, e kettős szerzőség miatt kár lett volna éppen az idegen szavak annyiszor vitatott anyanyelvi kérdéskörének hiányoznia ebből az összeállításból.

E kötet anyagát egyébként nem válogattam különösképpen. Belekerült a szóban levő időszaknak minden olyan írása, amely anyanyelvünkről közművelődési, ismeretterjesztő, oktatásügyi célzattal szól, és e tematikai körben olvasói-gyakorlati használói érdeklődésre így együttesen talán számot tarthat. A mostani, egybefogott közlésre azért is szántam rá magam, mert annak idején alkalmi függőségük, különböző érdekirányultságuk, szerkesztői kívánalmak stb. miatt rendkívül szétszórva, eléggé számos orgánumban jelentek meg, ami a téma egészét tulajdonképpen ma már követhetetlenül széttördelte, egybefűző szálat szétzakította, s külön-külön egyik részleg sem fejezi ki azt, amit a szóban levő ügyről együttesen gondolok és érzek.

Egyes előadások, illetőleg publikált megfelelőik között kétségkívül előfordulnak bizonyos gondolati fedések, de természetesen nem szövegszerű ismétlések. Az itt-ott újra felbukkanó egybevágó gondolatok létét az azonos tematikai kereten túlmenőleg az a körülmény magyarázza, hogy az idő, a hely, az alkalom, a hallgató vagy az olvasó sajátos igényei ugyanannak a problémának más-más oldalról, jelleggel való megközelítését tették célszerűvé vagy éppen akkor, ott nyomatékosabban kiemelendővé.

A gyűjtemény darabjait lehetett volna az előadások elhangzásának, illetőleg írásos formáik publikálásának sorrendjébe is szedni. Mégis a téma tartalmi összefüggéseinek érdekében, valamint a mai nyelvi problematika és a történeti előzmények, útkeresések világosabb szétválasztása céljából hasznosabbnak

láttam a tematikai tömbökbe sorolást, és csak azokon belül az elhangzás, illetőleg megjelenés időrendjének követését; a történeti jellegű írások sorrendjét pedig magától értetődően a történetiség szolgáltatta. Az egyes összefogó tematikai egységek természetesen új, tartalmukat általában megvilágító címeket is kaptak, s részben ebből is következik, hogy az eredeti közlemények címe is megváltozott ott, ahol az a fő egységek címével ütközött volna, vagy ahol e kötet menetében, jobban illő volt található. Az eredetileg legtöbbször előadási forma magyarázza, hogy szakirodalmi hivatkozások, idézetek, adatok stb. csak elvéve fordulnak elő a szövegekben, ez alól csak egy-két, írásos változatra másodlagosan áttett, filológiai apparátussal is kibővített tudománytörténeti jellegű közlemény képez kivételt. Előadási előzménye csak néhány olyan egységnek nincs, amely általában mások írásaira válaszoló vitacikk.

Az előadások, valamint publikációk idejéről, helyéről, esetleges alkalmi vonatkozásairól a kötet végén a Forrásjegyzékben adok számot. Mivel némelyik előadás két folyóiratban: rendszerint egy tudományosban és egy közművelődésiben is megjelent – általában azonos szöveggel –, a filológiai hűség kedvéért jelzem, hogy az itteni kötetbe átvétele a jegyzetbeli bibliográfiai sorban elsőként szereplő orgánumból történt.

A szövegbeli folyóirat-rövidítések a könyv végén levő jegyzékben találhatóak.

Benkő Loránd